

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Trauminės atminties atšvaitai šiuolaikinėje lietuvių dramaturgijoje

2013-07-03

ŽURNALAS: KULTŪROS BARAI

TEMA: Literatūra

AUTORIUS: Aurelija Mykolaitytė

DATA: 2013-07

Trauminės atminties atšvaitai šiuolaikinėje lietuvių dramaturgijoje

Aurelija Mykolaitytė

Vidmanto Bartulio „Pamokslas žuvims“

Die Welt ist Traum/Pasaulis yra trauma,¹ – šios Sigito Parulskio eilutės iš eilėraščių rinkinio „Mortui sepulti sint“ taikliai perteikia patį traumos mechanizmą: semantiniai ryšiai prarasti, lieka tik asociatyvių vaizdinių pynė, susiejanti sapną su trauma, mat pažodinis vertimas iš vokiečių kalbos turėtų būti „pasaulis yra sapnas“. Trauminę patirtį – sukrėtimus, kurių padariniai ilgai neišnyksta, Parulskis tyrinėjo ir pjesėje „P. S. Byla O. K.“, aktualizuodamas sovietmečiu patirtas traumas, ypač susijusias su mokykla, su kariuomene. Gintaro Grajausko pjesės „Mergaitė, kurios bijojo Dievas“ tema – sovietų valdžios prievarta, nukreipta į asmenybę, beje, prasiveržianti dar ir dabar, tik jau kitomis formomis. Daiva Čepauskaitė iš dabarties perspektyvos prabyla apie lietuvių ir žydų santykius. Sunkias vaikystės traumas reflektuoja Mindaugas Valiukas pjesėje „17“... Tokiame kontekste atsirado ir Vidmanto Bartulio pjesė „Pamokslas žuvims“, 2011 m. pastatyta Kauno valstybiniame dramos teatre: kūrinys reflektuoja kalbos mirtį, primindamas, kad viskas vyksta čia ir dabar, mūsų laikais, visiems abejingai stebint irimo procesą...

Traumos teorija ir literatūra

Geriau suprasti tokio pobūdžio kūrinius padeda traumos teorija, kurią sėkmingai taiko ir šiuolaikinė literatūrologija. Lietuvoje pirmosios publikacijos šia tema – tai sociologės

Irenos Šutinienės straipsnis „Trauma ir kolektyvinė atmintis“ (2002), psichologės Danutės Gailienės knyga „Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu“ (2008). Tyrinėtojos paliečia skirtingus traumos patirties aspektus – sociokultūrinį ir psichologinį, kartu pabrėždamos, kad jie artimai susiję vienas su kitu.

Šutinienė teigia: *„Trauma atrodo tapusi neatsiejama XX a. antrosios pusės žmonių pasaulėvaizdžio dalimi ir ženklu.“*² Patyrimai įrašomi tiek į kartų atmintį, kuri veikia maždaug 80 metų laikotarpiu, tiek į kultūrinę atmintį, kuri *„artikuliuojama per kultūrinius tarpininkus – tekstus, materialius artefaktus, socialines praktikas ir pan.“*³ Reiškiniai, slypintys kolektyvinės atminties saugyklose, prasiveržia panašiai kaip individualios potrauminės reakcijos: *„tai „pamiršimai“, „išstūmimai“, problematikos kultūrinis represavimas, racionalizavimas, kaltės perkėlimas į „atpirkimo ožius“.*⁴

Gailienė nuosekliai gilinasi į traumų raišką. Ypač stipriai žmones paveikia politinės represijos. Lietuva per abi okupacijas prarado 33 proc. gyventojų, maždaug milijoną du šimtus tūkstančių žmonių, taigi galima numanyti, kokius gilius randus paliko ši netektis. *„Tokia trauma trunka ilgai, ji pasireiškia įvairiais lygmenimis – ir individo asmeniniame, ir socialiniame gyvenime, gali trukti visą žmogaus amžių ir prasidėti iki jam gimstant“,* – pabrėžia psichologė.⁵

Tyrinėti Lietuvos traumas, patirtas vokiečių ir sovietmečiu, dar tik pradėta. Šiam procesui išibėgėti ypač trukdo tai, kad visuomenė tokias temas linkusi suvokti kaip tabu, „kolektyvinės amnezijos“ strategija neretai atrodo parankesnė. Taip yra ne tik Lietuvoje. Pavyzdžiui, Vakarų Europa iki šiol sunkiai apsipranta su mintimi, kad sovietų režimas ne mažiau nusikalstamas negu nacių, – apie partizaninį karą, žmonių trėmimus ir žudynes ilgą laiką buvo diskretiškai tylima, bijant suerzinti Sovietų Sąjungą, o įpratimas – tarsi antras prigimimas... Trauminę patirtį, ypač savo kaltę dėl jos, sunkiai pripažįsta ir Jungtinės Amerikos Valstijos: tik XX a. pradėta viešai kalbėti apie vergovės sukeltas kančias. XX–XXI a. sandūroje ėmė rasti tyrimų, kaip pačius amerikiečius paveikė tai, kad vietinius gyventojus jie represavo, suvarė į rezervatus. Gal ateityje bus tyrinėjama, kokius traumų randus paliko išitraukimas į karą Irake ar Afganistane, juk Vietnamo karo dalyvių trauminė patirtis aktuali iki šiol. Net ir senas demokratines tradicijas turinčios valstybės vengia kalbėti apie kolektyvines traumas, kurios *„sutrikdo visuomenės atminties tęstinumą ir istorinės atminties perdavimą iš kartos į kartą, ryšius tarp šeimos ir visuomenės, tarp atskirų visuomenės grupių, tarp kartų“.*⁶

Traumų teoretikų išvalgas papildė literatūrologų, teatrologų svarstymai apie trauminę patirtį ir jos raišką grožinėje literatūroje, teatre. Iš lietuvių tyrinėtojų reikėtų paminėti Ramutės Bleizgienės („Traumos atminties vietos: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Spaudos leista“ ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“, 2011), Nerijaus Brazausko („Pietų Lietuvos partizanų srities rezistentų negrožinė literatūra kaip trauminė atmintis“, 2012), Edgardo Klivio („Sovietinio režimo reprezentacijos šiuolaikiniame Lietuvos teatre: kritinės atminties link“, 2012) studijas. Tai pirmieji analitiniai bandymai reflektuoti atminties kultūrą, pasireiškiančią konkrečiais tekstais.

Šio straipsnio teoriniu pagrindu pasirinkau amerikiečių mokslininkės Laurie Vickroy monografiją „Trauma ir išlikimas šiuolaikinėje grožinėje literatūroje“, išleistą JAV,

Viržinijos universitete, 2002 m. Knyga ypač svarbi tuo, kad gilinamasi ne tik į traumines patirtis, kurias perteikia literatūra, bet ir į teksto galimybes visa tai išreikšti: „Traumos kalba yra verbalinė vizualios sapnų kalbos versija, išreiškianti greičiau jausmą negu prasmę.“⁷ Kai kuriuos traumų paveiktos kalbos bruožus tyrinėtoja išvelgia ir ankstesnėje literatūroje: pavyzdžiui, Virginia Woolf ar Jerzy's Kosinski's pasitelkdavo vidinį monologą ir siurrealizmą. Mūsų dienų autoriai irgi ieško būdų, kaip kuo adekvačiau perteikti trauminę atmintį, dažnai pasireiškiančią nesąmoningai, nes ji nėra integruota į normalios atminties sluoksnį. „Taigi skirtingai negu netrauminė atmintis, kuri nuolat jungiasi su ankstesnėmis žiniomis, kurdamą judrias mentalines schemas, trauminė atmintis dažnai yra išalusi laike“,⁸ – nurodo literatūrologė. Traumų naratyvai netampa traumos prezentacijomis ar charakterių studijomis: tokią patirtį bandoma perteikti kaip tylą, neigimą, atsiribojimą, pasipriešinimą ir pan. Pasak tyrinėtojos, kurti tokius naratyvus labai sunku, nes trauminė atmintis dažnai būna bežadė, statiška, todėl rašytojai bando ją perteikti, kartodami žodžius, frazes ar motyvus, kurie nesusijungia į naratyvą, bet emociškai yra daugiareikšmiai. Kartu pripažįstama, kad tokie kūriniai tampa iššūkiu ir skaitytojams, kurie „yra provokuojami įžengti į daugiaaspektį praeities nagrinėjimą: tai dinamiškas, neaiškus ir niekada nesibaigiantis procesas, nes bandoma peržiūrėti tradicines istorines, psichologines ir naracines ribas“.⁹

Būtent provokacija skaitytojams ir žiūrovams galima laikyti Vidmanto Bartulio pjesę „Pamokslas žuvims“, atskleidžiančią lietuvių dramaturgijai gana netikėtą raiškos techniką, kuri aktualizuoja trauminės atminties specifiką.

Traumuojanti istorija

Pasak Vickroy, traumų naratyvai dažnai tampa depersonalizuotos ar institucionalizuotos istoriografijos alternatyva.¹⁰ Bartulio pjesė reflektuoja tai, kas viešumoje dar labai menkai aptarta, – tai visiškai kuršių, kaip etninės grupės, gyvenusios Kuršių nerijoje, sunaikinimas. Ši bendruomenė labai smarkiai nukentėjo per Antrąjį pasaulinį karą, kai Kuršių nerija buvo tapusi karo keliu, bet po karo į savo gimtąsias vietas grįžo nemažai žmonių, kurie tikėjosi vėl įsikurti ten, kur nuo seno gyventa jų protėvių. Kuršiai buvo galutinai sunaikinti jau po Antrojo pasaulinio karo, pasak Jurgio Bučo, „dalis nerijos gyventojų pasitraukė į Vokietiją, o kita dalis buvo evakuota į Rusiją“.¹¹ Keista, kad tokiame kontekste vartojamas žodis „evakuota“ – vadinasi, Kuršių nerijos žmonių likimas šiam kraštovaizdžio tyrinėtojui yra visiškai svetimas. Žodžių vartoseną gerokai trikdo ir istorikės Nijolės Strakauskaitės straipsnyje „Pradingęs pasaulis“: „Dauguma [kuršių – red.] šeštajame dešimtmetyje repatriavo į Vokietiją.“¹² Išėtų, kad šių žmonių tėvyne mokslininkė laiko Vokietiją, taigi krašto ištuštėjimą sieja su pačių žmonių sąmoningu pasirinkimu jį palikti, o mes nesame nė kiek atsakingi už kuršių likimą. Bene vienintelis straipsnis, polemizuojantis su tokiu jau įsitvirtinusi požiūriu, – istoriko Vasilijaus Safronovo „Apie repatriaciją ir Lietuvoje vyraujančią požiūrį į Klaipėdos krašto senbuvius“ (2010). Tyrinėtojas pabrėžia, kad tie žmonės tiesiog tapo politinių manipuliacijų įkaitais. SSRS valdžia staiga ėmė ir leido išvykti iš šalies visiems, turėjusiems Vokietijos pilietybę (1958 m. sausio 7 d. įsakas). Dviejų didelių valstybių, SSRS ir Vokietijos, politiniai žaidimai greičiausiai buvo parankūs ir Lietuvos valdžiai, nes padėjo atsikratyti nepageidaujamų asmenų. Atsiminimuose esama nemažai nuorodų, kad į Klaipėdos kraštą atsikėlę naujakuriai visus senbuvius niekinamai pravardžiuodavo „fašistais“...

Trauminius įvykius pokariu, kai Rytprūsių gyventojai buvo niekinami, išstumiami iš gimtųjų vietų, įtaigiai reflektuoja lenkų režisierius Wojciechas Smarzowskiis filme „Rožė“ (2011). Anotacijoje autorius nurodo, kad tai „pasakojimas apie mozūrus – tautą, tapusią dviejų nacionalizmų auka ir galiausiai sunaikintą“.13

Įdomu, kada mes išdrįsime bent patys sau pripažinti, kad Kuršių nerijos senbuviai tapo vokiškojo ir lietuviškojo nacionalizmo aukomis? Pasak Safronovo, „sunku pripažinti dalį savo kaltės, kad daug jaunų, gabių, išsilavinusių Klaipėdos krašto senbuvų, nematydami perspektyvų sovietmečio Lietuvoje, 1958–1960 m. pasirinko Vokietiją. Dar sunkiau pripažinti, kad Klaipėdos krašto senbuviai nebuvo nei „vokiečiai“, nei „suvokietėję“, tiesiog kultūrinė specifika čia savita ir unikali“.14

Bartulis nesiekia atpasakoti dar tokios nesenos istorijos, nekuria nuoseklaus siužeto, kad parodytų žmonių likimus, sumaitotus okupacijų mėsmalės. Priešingai, jo pjesė nesuteikia jokio aiškaus žinojimo, tik pažeria tam tikras emocijų, minčių nuotrupas, iš kurių skaitytojai ar žiūrovai gali atpažinti kuršių patirtį, tapusią slegiančia istorijos našta. Pjesės tekstą galima vadinti monologu, kuriame girdėti vienas balsas, dar bandantis megzti žodžius į prasmingą derinį. Visi kiti veikėjai, – kurčnebylė tarnaitė, keturios kuršės moterys ir keturi kuršiai vyrai, – kartoja tik pavienius mirusios kuršių kalbos žodžius, jų balsai labiau primena žodžių muziką, skamba, pasak pjesės remarkos, „lyg paukščių čiulbesys“.15

Svarbiausias istorijos liudytojas – merdėjantis pastorius. Remarkoje dramaturgas apibūdina jį taip: „Jis nenustojamai, švogždžiančiu pusbalsiu kažką murma. Kartais galima suprasti aiškesnes frazių nuotrupas, kurios ir kuria numanomą istoriją. Retai nutrūkstaniame pastoriaus monologe daug pasikartojimų, nelogiškų, ligos ar senatvės sąlygotų minties šuolių. Jo kalba pilna pauzių. Šnabždesys staiga perauga į nemotyvuotą riksmą, isteriją, kuri tuoj pat gali virsti švelnia, ašaringa išpažintim. Galima įtarti, kad jis yra tik besikankinantis, nuolat maldaujantis mirties mediumas, kurio lūpomis mus pasiekia nesenos istorijos nuotrupos.“16 Tuo monologu siekiama parodyti trūkčiojantį, konvulsišką žmogaus troškimą papasakoti apie save, bet nerandama tinkamų žodžių skausmui išreikšti. Tai patirčiai perteikti pasitelkiamos asociacijos, kurios tampa įtampos priežasčių nuorodomis.

Monologas sukasi apie laiką, vietą ir žmones. Akivaizdu, kad laikas yra grėsmingas, vieta naikinanti, žudanti, o žmonės pasmerkti nebūčiai. Laiko nuorodos gana netikėtos: pastorius apmąsto Didžiosios prancūzų revoliucijos žiaurumus, kuriuos susieja su esamuoju laiku, nes nuo Marato, Robespjero pereina prie „mes“: „...tikimės, kad Dangus palaimins mūsų niekšystes, o mes ramiai ir laimingai sulauksime Paskutiniojo Teismo Dienos...“17 Tokios praeities ir dabarties jungtys signalizuoja, kad asociacijos su Prancūzų revoliucija yra slaptoji kalba, pridengianti politines nūdienos manipuliacijas, kurios paverčia žmones viso labo „socialiniais vienetais“: „pradžioje buvo penkiasdešimt tūkstančių, po to šimtas tūkstančių, vėliau du šimtai tūkstančių; galų gale jis pareikalavo dviejų šimtų septyniasdešimt trijų tūkstančių!.. Sukrėsti budeliai krisdavo kniūbsti ir mirdavo iš siaubo...“18 Tokios tarsi atsitiktinės minčių nuotrupos padeda rekonstruoti vidinį laiko suvokimą, kurio neįmanoma išreikšti tiesiogiai.

Vietą pastorius savo monologe irgi apibrėžia labai dviprasmiškai. Vis dėlto minimi

vietovardžiai leidžia atpažinti su Liudviku Rėza susijusias vietas, o patį asmenį identifikuoti kaip išėivį iš Kuršių nerijos, mirties akivaizdoje bylojantį apie tai, kas patirta: „...žmonės kaip čigonai po kelis kartus kėlė savo kaimus iš vienos vietos į kitą.../...vis tas smėlis...smėlis...smėlis.../...smėlis burnoje.../...smėlis ausyse.../...plaukuose.../...akyse.../...mintys byra kaip smėlis...“¹⁹ Minčių nuotrupos filosofiškai apibendrina tautos būtį: „...išnyko viskas.../...palaidota po smėliu.../...išnyko žmonės, kalba, papročiai.../...išnyko ir dainos.../...taip ir turi būti.../...o gaila...“²⁰ Nuo asociacijų, susijusių su konkrečiomis vietomis, pereinama prie bendražmogiškos patirties: vieta ne saugo, bet ištrina ženklus. Labai konkretus pavyzdys, tiesa, ne iš Bartulio teksto, o iš dailininko Eduardo Jonušio atsiminimų: „Į Kuršių neriją po karo atvykę naujakuriai pirmojo Nidos apylinkių želdintojo G. D. Kuwerto paminklą sudaužė ir už tris rublius atidavė į metalo laužą.“²¹

Pjesės „Pamokslas žuvims“ leitmotyvu tampa asociacijos, perteikiančios reikšmių nykimą: laiko ir vietos apmąstymai virsta kankinančiomis priešmirtinėmis pastoriaus meditacijomis, kurios grindžiamos suvokimu, koks trapus ir laikinas yra pasaulis.

Monologas sklaidinas ne tik laiko ir vietos refleksijų, bet ir būties apmąstymų. Pirmiausia atgyja kuršiška patirtis: valgių skonis, kvapai. Atkuriamos ne atskiros vaizdinės asociacijos, o jutimai: „...Rodos, visi jaunystės jausmai ir prisiminimai, virtę kvapais, vienu metu užpildė kambarį.../...lyg norėtų, kad kažką prisiminčiau.../...bet aš juk pragyvenau dvidešimt tris tūkstančius tris šimtus šešiasdešimt dienų!.. (stebėdamasis) ...dvidešimt tris tūkstančius.../...ir ką aš turiu prisiminti?“²²

Tačiau šis jutimiškai įsiaudrinęs žmogus suvokia save ir religinėje plotmėje, – tam įtaigiai pasitelkiamas senos giesmės, veikiausiai giedotos mažose Kuršių nerijos bažnyčiose, motyvas: „Kaip niekingas, prapuolingas/Est žmuogaus šis amžias.“²³ Žodžiai, išreiškiantys tikėjimą dvasine tautos egzistencija, tampa paskutiniais pastoriaus svarstymais apie žmogaus, o kartu ir tautos gyvenimo prasmę: „Štai Dievo padangtė tarp žmonių!.../... Jis apsigyvens pas juos, ir jie bus Jo tauta!.../... o pats Dievas bus su jais!.../... Jis nušluostys kiekvieną ašarą nuo jų akių!.../... ir nebebus mirties!.../... nebebus liūdesio!.../...nei aimanos, nei sielvarto!.../...nes kas buvo pirmiau, tas praėjo!“²⁴ Pastoriaus kalba, iš pradžių nerišli, trūkčiojanti, pačioje pabaigoje atgauna rišlumą, tačiau pagrindinis skyrybos ženklas tebėra daugtaškis: pauzės ženklina žmogų gaubiančią tylą, kurios jis negali įveikti.

Tarsi vidinės refleksijos akompanimentas, pastoriui apmąstant savo paties ir tautos likimą, skamba kuršiški pavieniai žodžiai, tariami keturių moterų ir keturių vyrų. Pagal tam tikrą vidinę logiką jie, kaip ir pastoriaus kalba, jungiami į semantines grupes, kurios padeda išreikšti būties ritmą nuo gimimo iki mirties. Kalba irgi turi savo gyvybės ciklą su pradžia ir pabaiga – kartu su pastoriumi mirtis nusineša ir kuršių kalbą. Remarkoje nurodoma: „Kuršiai mediniais plaktukais muša kabančius „varpus“. Kartu jie padrikai išrėkia savo paskutinius kuršiškus žodžius.“²⁵

Vis dėlto paskutinė, ketvirtoji, pjesės scena tarsi teigia, kad kalbos, kaip ir žmogaus, dvasinė gyvybė vis tiek nenutrūksta, tęsiasi, tik jau kitomis formomis: kuršės moterys su savo naujagimiais kalbasi dar neaiškia „prokalbe“, galiausiai virstančia italų, vokiečių, prancūzų ir lietuvių lopšinėmis.

Taigi laikas, vieta, žmogus, kalba yra trapūs, pažeidžiami, juos lengva sunaikinti, tačiau dvasinė patirtis vienokia ar kitokia forma vis tiek išlieka. Ypač svarbus šios pjesės akcentas yra tai, kad kūrinyje skambančius jau mirusios kalbos žodžius atgaivina menas, kūryba, vadinasi, kultūrinė atmintis sugrįžta.

Bartuliui, kuris anaipol ne dramaturgas, o pirmiausia kompozitorius, pavyko rasti adekvačią žodžių, frazių, motyvų kalbą, padedančią perteikti sudėtingą patirtį, prieštarinę vidinį žmogaus pasaulį, kančią dėl tautos žūtis. Tai bene ryškiausias šiuolaikinės dramaturgijos tekstas, kuriame taip įtaigiai, moderniomis priemonėmis, vengiant ir išvengiant deklaratyvumo, kalbama apie skaudžios trauminės atminties slėpinius.

Galbūt tiksliausias mirusios kuršių tautos įvaizdis pjesėje – kurčnebylė tarnaitė, kuri negali nieko nei pasakyti, nei išgirsti. Vieninteliai jos tariami žodžiai – kartojimas to, ką pasako kiti. Bet galiausiai ir ji prabyla drauge su kuršiais: kultūrinė atmintis įveikia dvasinę kurčnebylstę.

Išvados

Šiuolaikinė dramaturgija giliasi į vidinius žmogaus išgyvenimus, bando atskleisti sudėtingus psichologinius, socialinius, kultūrinius kontekstus. Viena iš pastarųjų dešimtmečių temų – skaudi trauminė pavienio žmogaus ar visos tautos patirtis, neretai virstanti dvasią luošinančiais kompleksais. Vienas iš tokių kūrinių, susijusių su dar neapmąstytomis, o neretai ir sąmoningai nutylimomis praeities žaizdomis, – Vidmanto Bartulio pjesė „Pamokslas žuvims“, bylojanti apie mirusią tautą ir nutildytą jos kalbą. Simbolinis pjesės pavadinimas „Pamokslas žuvims“ greičiausiai yra kreipinys į mus visus, gyvenančius tarsi būtume kurčnebyliai. Ar yra vilties, kad kada nors atgausime kalbos dovaną kaip toji tarnaitė? Dramaturgas nepamokslauja, jis, būdamas muzikas, tiesiog komponuoja tekstą iš pavienių užuominų, nuorodų, kurdamas sudėtingą žmogaus ir tautos gyvenimo paveikslą.

¹ Sigitas Parulskis, *Mortui sepulti sint*. Vilnius: *Baltos lankos*, 1998, p. 24.

² Irena Šutinienė, Trauma ir kolektyvinė atmintis. *Filosofija. Sociologija*, 2002, nr. 1, p. 59.

³ Ten pat, p. 60.

⁴ Ten pat, p. 60.

⁵ Danutė Gailienė, Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu. Vilnius: *Tyto alba*, p.162.

⁶ Ten pat, p. 73.

⁷ Laurie Vickroy, Trauma and Survival in Contemporary Fiction. USA: *The University of Virginia Press*, 2002, p. 32.

⁸ Ten pat, p. 12.

- ⁹ Ten pat, p. 35.
- ¹⁰ Ten pat, p. 4.
- ¹¹ Jurgis Bučas, Kraštovaizdžio permainos. *Neringa*, Leidinį sudarė Danutė Mukienė, Vitalija Teresė Jonušienė. Vilnius: *Žemaičių kultūros draugija*, 1998, p. 61.
- ¹² Nijolė Strakauskaitė, Pradingęs pasaulis. *Neringa*, p. 71.
- ¹³ Woiciech Smarzowski, Rožė. In: <http://www.scanorama.lt/lt/filmas/ro%C5%BE%C4%97> (žiūrėta 2013-03-20).
- ¹⁴ Vasilijus Safronovas, Apie repatriaciją ir Lietuvoje vyraujančią požiūrį į Klaipėdos krašto senbuvius. *Kultūros barai*, 2010, nr. 6, p. 13.
- ¹⁵ Vidmantas Bartulis, Pamokslas žuvims (pjesės rankraštis), 2011, p. 6.
- ¹⁶ Ten pat, p. 3.
- ¹⁷ Ten pat, p. 5.
- ¹⁸ Ten pat, p. 4.
- ¹⁹ Ten pat, p. 9.
- ²⁰ Ten pat, p. 11.
- ²¹ Raimonda Ravaitytė-Meyer. „Būtų didelė garbė, jei kas mane kuršiu pavadintų“, *Šiaurės Atėnai*, 2012, balandžio 20, nr. 15 (1081), p. 10.
- ²² Vidmantas Bartulis, Pamokslas žuvims. 2011, p. 18.
- ²³ Ten pat, p. 16.
- ²⁴ Ten pat, p. 19.
- ²⁵ Ten pat, p. 19.